

Zbigniew WILCZYŃSKI

Instytut Pamięci Narodowej, Szczecin, Polska

Wiktor WERNER

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Historii, Poznań, Polska

Gospodarka jako zakładnik polityki. Analiza działań Służby Bezpieczeństwa wobec podmiotów gospodarczych z wykorzystaniem metod wspomaganych komputerowo

Economy as a Hostage of Politics: Analysis of the Actions of the Security Service towards Economic Agents Using Computer-Aided Methods

• Abstrakt •

Artykuł dotyczy zagadnienia działań podejmowanych przez Służbę Bezpieczeństwa PRL (na przykładzie oddziału w Szczecinie) dla ochrony gospodarki. Problemem badawczym jest to, czy obraz działań SB zachowany w badanych źródłach archiwalnych ukazuje jakąś przemyślaną strategię ekonomiczną, czy działania te, nawet w sferze deklaracji, były nieprzemyślanymi i skazanymi na porażkę próbami dostosowania politycznej ideologii do realiów ekonomicznych. Pomocniczo dla weryfikacji postawionych w artykule hipotez i analizy informacji zawartej w źródłach archiwalnych zastosowano metodę badawczą wspomaganą komputerowo: drzewo klasyfikacyjne i regresyjne.

Słowa kluczowe: SB; gospodarka; polityka; drzewo klasyfikacyjne i regresyjne; metody badań; źródła archiwalne; PRL

• Abstract •

The article concerns the issue of actions undertaken by the Security Service [Polish abbreviation: SB] of the People's Republic of Poland (based on the example of the Szczecin branch) to protect the state's economy. The research problem is whether the image of SB activities preserved in the analyzed archival sources shows some kind of a well-thought-out economic strategy, or whether these activities, even in the sphere of declarations, were ill-considered and doomed to failure attempts to adjust political ideology to economic reality. In order to verify the hypotheses put forward in the article and to analyze the information contained in the archival sources, a computer-aided research method was used: a classification and regression tree (CART).

Keywords: Security Service; economy; politics; classification and regression tree (CART); research methods; archival sources; People's Republic of Poland

Wstęp – cele badawcze

Artykuł będzie realizował dwa cele badawcze. Cel pierwszy to prezentacja działalności Wydziału VI (zajmującego się zagadnieniami gospodarczymi) Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Szczecinie w latach 1984–1989 i odpowiedź na pytanie, czy (w świetle badanych źródeł archiwalnych) działania podejmowane przez SB mogły pozytywnie oddziaływać na funkcjonowanie realnych procesów gospodarczych. Drugi cel ma charakter metodologiczny. Autorzy artykułu podejmują się analizy danych archiwalnych (wymienionych w aktach czynności operacyjnych) za pomocą metod ilościowych (tabele kontyngencji) i z zastosowaniem algorytmu drzewa klasyfikacji w celu zweryfikowania hipotezy o specyfice działań podejmowanych przez SB i ich skuteczności.

Dyskusja

Historiografia SB dotyczy, w pierwszej kolejności, represyjnych wobec społeczeństwa, opozycji politycznej i Kościoła działań tej służby. Problem zaangażowania SB w kwestie gospodarcze pojawia się zazwyczaj w kontekście historii Polski już po 1989 roku, kiedy byli funkcjonariusze resortów siłowych uczestniczyli w procesach prywatyzacyjnych, przejmując część majątku państwa (Zybertowicz, 2002, ss. 173–214). Jedną z bardziej szczegółowych publikacji dotyczących SB, *Podręcznik bezpieki...* Filipa Musiała (Musiał, 2019), tylko przygodnie dotyczy zagadnień ochrony gospodarki, na tym zagadnieniu nie koncentruje się również Henryk Dominiczak (Dominiczak, 1997). Dokładniejszym przedstawieniem zagadnienia obecności SB w procesach gospodarczych PRL są prace Mirosława Sikory, w szczególności obszerny artykuł „Służba Bezpieczeństwa wobec przekształceń ekonomicznych w Polsce 1980–1989” (Sikora, 2012). Autor w omówieniu zastanej wiedzy podkreśla niewielkie zainteresowanie historyków kwestią działalności SB zorientowaną na ochronę gospodarki PRL (Sikora, 2012, ss. 360–362) i wskazuje na dominujące przekonanie o indolencji ówczesnego państwa względem zagadnień ekonomicznych, co zostało zaobserwowane również we wcześniejszej historii działań SB (Madej, 2010). Nieco inne stanowisko przedstawiają Andrzej Zybertowicz i Maria Łoś w książce *Privatizing the Police-State*, w której twierdzą, że tajne służby pełniły w gospodarce nakazowo-rozdzielczej ważną funkcję racjonalizacyjno-regulacyjną (Łoś, Zybertowicz, 2000, ss. 48–57). W ostatnich latach ukazało się relatywnie niewiele nowych prac dotyczących zaangażowania SB w życie gospodarcze PRL. W książce Przemysława Mazura i Pawła Skoruta opisującej interakcję SB ze społeczeństwem polskim – *Spółeczeństwo przeciw państwu, państwo*

przeciw społeczeństwu... – znajdziemy tylko pojedyncze wzmianki o gospodarczej aktywności SB (Mazur, Skorut, 2017, s. 104). W syntezie późnej historii Służby Bezpieczeństwa – *Koniec imperium MSW* Tomasa Kozłowskiego – znajdziemy informacje o przekształceniach w latach 80., których efektem było powołanie nowych pionów do zabezpieczenia gospodarki, niemniej autor nie zajmuje się zagadnieniem samej aktywności SB w tym obszarze przed rokiem 1989 (Kozłowski, 2019, ss. 23–45). Dokładniejsze pod tym względem są dwa artykuły: Piotra Franaszka dotyczący zabezpieczenia kopalni „Katowice” (Franaszek, 2020) oraz Zbigniewa Bereszyńskiego o agenturalnej ochronie kolei państwowych (Bereszyński, 2020). W obu tych artykułach analizujących rozmaite działania podejmowane w różnych okresach historii PRL autorzy zwracają uwagę na pojawiającą się w źródłach informację pochodzącą od samych funkcjonariuszy SB o niedofinansowaniu i generalnym niedoceniu przez przełożonych tego właśnie aspektu ich służby. Z podobną informacją źródłową zetknęliśmy się również w naszych badaniach.

Wydział VI WUSW w Szczecinie. Opis działalności

Departament VI Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW) powstał na mocy Zarządzenia 0068/84 Ministra Spraw Wewnętrznych Czesława Kiszcza z dnia 30 listopada 1984 roku (AIPN 01254/378, s. 4). Pion VI Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych (dalej: WUSW) w Szczecinie realizował działania na rzecz ochrony województwa szczecińskiego pod kątem gospodarki żywnościowej (m.in. rolnictwo, handel wewnętrzny i zagraniczny, przetwórstwo, przechowalnictwo), gospodarki leśnej oraz zwalczania występującej na tych obszarach opozycji politycznej. Pracę w Wydziale VI prowadzono w oparciu o roczne i szczegółowe plany pracy, tworzone na podstawie dyrektyw, wytycznych oraz instrukcji MSW, Departamentu VI oraz WUSW. Roczne plany pracy zawierały m.in. podsumowanie dotychczasowych działań, ocenę bieżącej sytuacji, statystyki dotyczące liczby prowadzonych spraw i pozyskanych tajnych współpracowników, prognozy na przyszłość oraz planowane kierunki działań. Indywidualne plany pracy, plany dotyczące zakładania spraw i pozyskań wytypowanej agentury oraz plany konkretnych przedsięwzięć w prowadzonych sprawach opracowywali sami funkcjonariusze, którzy oddawali je do zatwierdzenia Naczelnikowi Wydziału lub jego zastępcy. Starano się prowadzić regularną, wewnętrzną kontrolę realizowanych zadań, czasem nawet dwukrotnie w ciągu roku. Niestety wszystkie plany pracy Wydziału VI i jego grup zaginęły w czasie, kiedy pracownicy SB niszczyli bardzo wiele dokumentów (AIPN, Sz 0012/375, s. 160).

W ciągu swojej działalności Wydział VI wraz z grupami terenowymi prowadził ponad 60 spraw. Jednak ta informacja (liczba spraw) sama w sobie niewiele mówi o zakresie podejmowanych działań. Często praktyką funkcjonariuszy było zakładanie wielu spraw różnych typów (kwestionariuszy ewidencyjnych, spraw operacyjnego sprawdzenia i rozpracowania) tylko po to, by następnie włączyć je do założonej później sprawy obiektowej. Taka „wielka” sprawa mogła połączyć nawet dziesięć mniejszych i być kontynuowana znacznie dłużej, co prawdopodobnie było wygodnym rozwiązaniem dla SB. Stało się tak w przypadku spraw obiektowych o kryptonimach „Kombinaty” i „Spółdzielnia”, a na mniejszą skalę w przypadku sprawy operacyjnego sprawdzenia „Tucz”, którą planowano włączyć do sprawy obiektowej „Tucznik” (zachowały się jednak jako odrębne sprawy) (AIPN, Sz 0012/375, s. 160).

Zakres i metody działań SB określał załącznik do Zarządzenia nr 006/70 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 1 lutego 1970 roku: „Instrukcja o pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa resortu spraw wewnętrznych” (Ruzikowski, 2004, s. 123). Z niewielkimi zmianami ujętymi w mniejszych zarządzeniach instrukcja ta obowiązywała do 1990 roku. W rozdziale trzecim instrukcji podkreślono, że podstawowe znaczenie ma zapewnienie dopływu informacji z interesujących dziedzin, a szczególną rolę odgrywają w tym tajni współpracownicy, którzy mogą być wykorzystywani do działań ofensywnych (Ruzikowski, 2004, ss. 127–134). W połowie lat 80., czyli w czasie powstania i rozwoju Departamentu VI MSW, rozmiar sieci agenturalnej osiągnął historyczny rekord – 98 tys. tajnych współpracowników w 1988 roku. Był to efekt celowej polityki kierownictwa resortu z gen. Czesławem Kiszczakiem na czele, dążącego do zachowania kontroli nad społeczeństwem w obliczu ewidentnych przejawów utraty tejże kontroli. Normy obowiązujące wówczas w MSW miały określać, że każdy pracownik operacyjny powinien pracować z co najmniej sześcioma tajnymi współpracownikami (Ruzikowski, 2004, s. 15). Oczekiwania znacznego rozbudowania sieci agenturalnej nie ominęły Departamentu VI oraz Wydziału VI WUSW w Szczecinie. Na każdy kolejny rok planowano zwiększenie liczby tajnych współpracowników (dalej: TW). Stan na dzień 1.01.1988 r. to 145 TW, na dzień 1.01.1989 r. – 171 TW, a ogółem na 1988 r. zaplanowano pozyskanie 39 TW (AIPN, Sz 0012/375, s. 113). Należy podkreślić, że zaledwie 8 z 14 etatów było obsadzonych, a praca nie było rozdzielana równomiernie pomiędzy funkcjonariuszy; wewnętrzna kontrola wykazała, że w Wydziale VI w Szczecinie na pracownika operacyjnego przypada średnio aż 16,8 TW. Rekordzista prowadził aż 41 tajnych współpracowników.

Rekrutowanie coraz większej liczby tajnych współpracowników, czego żądało zwierzchnictwo SB, zwiększało niewątpliwie zakres obowiązków funkcjonariuszy. Analizując zachowane sprawy operacyjne, próbujemy odpowiedzieć na

pytanie, czy prowadziło to do większej skuteczności działań podejmowanych dla ochrony gospodarki.

Specyfika działań opisywanych w źródłach archiwalnych SB

Na potrzeby artykułu zostało przeanalizowanych 21 wybranych spraw Wydziału VI: jedna sprawa operacyjnego rozpracowania (SOR), dziewięć spraw operacyjnego sprawdzenia (SOS) oraz dziesięć spraw obiektowych (SO).

Sprawa operacyjnego rozpracowania o kryptonimie „Kapusta” została założona 28 lutego 1986 r. w związku z tym, że Zakład Przetwórstwa Rolno-Spożywczego w Lipianach – jedyny państwowy producent kapusty kwaszonej w województwie szczecińskim – wyprodukował ponad 1000 ton kapusty, której nie mógł sprzedać. Z nieznanych przyczyn główni dystrybutorzy nie chcieli zawierać umów, co groziło zepsuciem kapusty. Podejrzanymi w tej sytuacji stali się prywatni producenci kapusty, którzy mieli przekupić dystrybutorów. Celem rozpracowania miało być wskazanie odpowiedzialnych, udowodnienie im nieprawidłowości oraz pociągnięcie do odpowiedzialności karnej. Sprawę prowadzono przez trzy miesiące. Zaplanowano bardzo rozległe i szczegółowe działania, sporządzono ponad 40 pism, notatek i meldunków, przeprowadzono rozmowy z licznymi pracownikami i producentami, zlecono nawet wykonanie analizy jakości produkowanej kapusty w laboratorium. Jediną konsekwencją było jednak wysłanie listu do wojewody z opisem sytuacji (AIPN, Sz 0011/1639).

Sprawa „Elektrolit” dotyczyła dolania kwasu siarkowego do zbiorników oleju napędowego siedmiu samochodów ciężarowych w zajezdni w Szczecinie-Dąbiu. Ostatecznym celem sprawy miało być ujęcie sprawców, udowodnienie im zarzucanych czynów oraz zebranie materiału dowodowego wystarczającego do procesu. Mimo że główny sprawca został wytypowany już na samym początku, nie udało się zebrać materiałów potrzebnych do wszczęcia postępowania przygotowawczego (AIPN, Sz 0011/1560).

Sprawy „Tucz” i „Sterta” były do siebie dość podobne, obie dotyczyły bowiem pożarów, czy też podpałek, jak zakładano. W obu przeprowadzono podobne czynności obejmujące przesłuchanie pracowników, rozmowy z agenturą i zlecenie ekspertyz biegłych. Wykonanie zaplanowanych czynności okazało się jednak niewystarczające: przyczyn pożarów nie udało się jednoznacznie ustalić (AIPN, Sz 0011/1565; AIPN, Sz 0011/1580).

Większe konsekwencje miały sprawy „Grupa” i „Kapsel”. We wrześniu 1985 r. do SB trafiła informacja, że w Przedsiębiorstwie Usług Technicznych PGR w Szczecinie

występują liczne nieprawidłowości. W wyniku złej polityki kadrowej i niewłaściwego zarządzania Zakład zaczął przynosić straty, które wyceniono na 9 milionów złotych. Przeprowadzenie kompleksowej kontroli zajęło ponad rok. Doprowadzono do odwołania dyrektora, a dla poprawy wyników finansowych powołano zarząd komisaryczny. Dodatkowo z inspiracji SB ukazał się artykuł w „Głosie Szczecińskim”, który opisywał zaistniałe nieprawidłowości gospodarcze (AIPN, Sz 0011/1708).

Rolnicza Spółdzielnia Produkcyjna w Paprotni miała prowadzić produkcję pozarolniczą, która przynosiła straty. Ustalono, że winę za niedowład organizacyjny ponosi prezes spółdzielni, który zrezygnował ze stanowiska, a spółdzielnia została przejęta przez Rolniczy Kombinat Spółdzielczy w Baszewicach, w związku z czym uznano, że zagrożenie ustało (AIPN, Sz 0011/1732).

Za wyjątkową można uznać sprawę operacyjnego sprawdzenia o kryptonimie „Spadek”. Jak zanotował funkcjonariusz SB, w toku działań operacyjnych ustalono, że w Rejonowej Spółdzielni Ogrodniczo-Pszczelarskiej (dalej: RSOP) w Szczecinie w 1986 r. powstały straty sięgające 7 milionów złotych. Sytuacja społeczno-ekonomiczna w przedsiębiorstwie była trudna. Okazało się, że lista zaniedbań jest długa, m.in. zarząd spółdzielni miał w zмовie z producentami – członkami tej samej spółdzielni forsować zbyt wysokie ceny, a personel nie wpisywał do raportów dowodów przychodów i rozchodów. Ustalono, że winę za ten stan ponoszą głównie prezes i dotychczasowy zarząd. Z inspiracji SB Rada Nadzorcza odwołała prezesa, a nowy zarząd przyjął program uzdrowienia finansów spółdzielni, który wprowadzano we współpracy z prowadzącym kontrolę Bankiem Gospodarki Żywnościowej. Realizacja programu przyniosła 40 milionów złotych zysku. Podsumowujący sprawę inspektor Wydziału VI przedstawiał teraz sytuację w szczecińskim RSOP jako niezwykle korzystną. Sprawę wobec zadeklarowanego sukcesu operacyjnego i finansowego zakończono (AIPN, Sz 0011/1872).

Zachowane sprawy obiektowe Wydziału VI są do siebie stosunkowo podobne. W większości z nich działania SB ograniczały się do działań profilaktycznych i do rzadkich interwencji, choć w niektórych zanotowano, że w ciągu lat nie stwierdzono żadnych poważniejszych zagrożeń. Cele określane w momencie zakładania były z reguły niemal identyczne, to znaczy deklarowano ogólną ochronę przed wrogą działalnością, ochronę przed niegospodarnością oraz likwidację nieprawidłowości.

Największą pod względem objętości (462 strony, ponad 130 sporządzonych pism, notatek i meldunków) sprawą obiektową była sprawa o kryptonimie „Runo”, która obejmowała Lasy Państwowe województwa szczecińskiego. Wśród wielu celów zapisano rozpoznawanie negatywnych nastrojów, ujawnianie i zwalczanie niegospodarności oraz kształtowanie poparcia dla rządu. W ciągu niemal pięciu lat nie ujawniono jednak poważniejszych uchybień (AIPN, Sz 0011/2020).

Drugą co do wielkości sprawą tej kategorii była sprawa „Kombinaty”, ochraniająca kompleks PGR-ów na terenie województwa szczecińskiego. Wśród celów zapisano ochronę przed działalnością polityczną, ochronę przed tendencyjną sprawozdawczością i statystyką, a także ochronę wymiany techniczno-ekonomicznej. W sprawie wykorzystywano 13 osobowych źródeł informacji. Co ciekawe, w jednym z ochrańnianych przedsiębiorstw Rada Pracownicza zdecydowała się w głosowaniu usunąć dyrektora, który w ocenie SB dobrze wykonywał swoją pracę i dbał o dyscyplinę wśród podwładnych. Rada jednak miała zostać zachęcona do takiego kroku przez pracownika, który sam chciał przejąć to stanowisko. Funkcjonariusz prowadzący sprawę zanotował, że nie może wchodzić w kompetencje Rady Pracowniczej (AIPN, Sz 0011/2029).

Największe straty wykryto latem 1985 r., prowadząc sprawę o kryptonimie „Komora”, w ramach której operacyjnie kontrolowano Przedsiębiorstwo Przemysłu Chłodniczego w Szczecinie. Zajmowało się ono produkcją mrożonek i oferowało usługi chłodnicze, ale też wbrew nazwie prowadziło produkcję roślinną i zwierzęcą, a nawet posiadało zakład budowlany. Ta działalność przyniosła straty sięgające w 1986 r. około stu milionów złotych. Bank Gospodarki Żywnościowej założył, że istniały dwa wyjścia z tej sytuacji: ogłoszenie upadłości przedsiębiorstwa wraz z powołaniem zarządu komisarycznego albo ściągnięcie przez Bank należnej kwoty z konta Ministerstwa Rolnictwa, Leśnictwa i Gospodarki Żywnościowej. Rozwiązanie sytuacji nie zostało opisane w sprawie, ale we wniosku o jej zakończenie funkcjonariusz zapisał, że powołanie zarządu komisarycznego oraz nowej dyrekcji pozwoliło na ustabilizowanie sytuacji finansowej przedsiębiorstwa (AIPN, Sz 0011/1998).

Za przykład sprawy, której prowadzenie nie wiązało się z większymi konsekwencjami dla kontrolowanego obiektu, można uznać sprawę o kryptonimie „Cukier”. W ramach tej założonej w czerwcu 1985 r. sprawy Wydział VI ochrańiał zakłady cukrownicze mające trudności z realizacją planów i problemy finansowe. Kończąc ją w lutym 1990 r., funkcjonariusz zanotował, że w trakcie prowadzenia nie odnotowano poważniejszych zagrożeń, a nieprawidłowości wynikały z przyczyn obiektywnych, czyli ze złej ogólnej sytuacji gospodarczej kraju (AIPN, Sz 0011/1988).

W niespełna pięcioletniej historii Wydziału VI WUSW w Szczecinie wyraźnie dawały się zauważyć ogólne problemy organizacyjne, które przez cały czas rzutowały na prowadzoną pracę operacyjną. Możemy tutaj zwrócić uwagę na dwa fakty:

Po pierwsze, funkcjonowanie Wydziału VI WUSW zaprojektowano jako połączenie realizacji celów politycznych (zwalczanie opozycji) i ekonomicznych

(ochrona gospodarki państwowej), zakładając z góry, że są to cele zbieżne (to znaczy, że opozycja dąży do „szkodzenia” państwowej gospodarce poprzez akty sabotażu).

Po drugie, działania pracowników SB musiały być zgodne z instrukcjami i zarządzeniami, które powstawały w odniesieniu do państwowej ideologii zakładającej wyższość socjalistycznej gospodarki planowej nad gospodarką wolnorynkową. Czy zatem możemy przyjąć, że diagnozy sytuacji gospodarczej i opisy podejmowanych działań zawarte w aktach SB stanowią hermetyczny świat powiązany silniej z oczekiwaniami zawartymi w rozporządzeniach i instrukcjach niż z realną sytuacją w państwie? W niektórych przynajmniej sprawach, tam, gdzie „sabotażystów” nie znajdowano, SB odważała się przecież zwrócić uwagę na czynniki „obiektywne”, to znaczy wynikające z przebiegu realnych procesów gospodarczych (a faktycznie niewydolności gospodarczej PRL). Na ile jednak tak szczerze oceny były normą, a na ile wyjątkiem?

Analiza danych źródłowych za pomocą metod ilościowych i wspomaganych komputerowo (Decision Tree)

Opisane we wcześniejszym podrozdziale twierdzenie o generalnej nieskuteczności działań podejmowanych przez SB z (deklarowanym) celem poprawy kondycji gospodarczej państwowych przedsiębiorstw zostało sformułowane na podstawie wstępnego oglądu zawartości źródeł archiwalnych. Hipoteza ta jest zbieżna z naszą (pozaźródłową) wiedzą na temat stanu gospodarki państwa polskiego w latach 80., jednak nie można wykluczyć możliwości błędnej interpretacji właśnie z powodu autosugestii. Krach gospodarki PRL nie wyklucza możliwości, że niektóre działania podejmowane przez prowincjonalną komórkę SB mogły być skuteczne.

Pytaniem jest, czy możemy dokonać analizy informacji źródłowej z pomniejszeniem roli naszych (uwarunkowanych uprzednią wiedzą) przed-sądów na ten temat? Z pomocą mogą przyjść ilościowe (statystyczne) oraz wspomagane komputerowo metody analizy danych pozwalające na częściowe sformalizowanie i zobiektywizowanie procesu analizy i wnioskowania. Zastosowanie tej metodyki wprowadza nowy poziom interpretacji i analizy źródłowej charakteryzujący się względną „autonomią”. Oznacza to, że badacz – historyk projektuje algorytm analizujący wewnętrzne zależności w korpusie źródłowym, lecz jego działanie obserwuje już niejako „z zewnątrz”, co stanowi dla niego (badacza) dodatkową ochronę przed uleganiem perswazyjnemu językowi informacji źródłowej i ułatwia jej krytykę. Na potrzebę tworzenia dodatkowych poziomów analitycznych w przypadku akt SB zwraca uwagę w swoim artykule Krzysztof Brzechczyn (Brzechczyn, 2012).

Metody zastosowane w naszym artykule (drzewo klasyfikacji i regresji) dopiero od niedawna obecne są w spektrum nauk humanistycznych i historycznych, niemniej ich obecność daje się już zauważyć. Na uwagę zasługują studia nad zależnościami między historycznymi dokumentami w określonych korpusach źródeł (Guanglai i in., 2011) czy szczególnie kształtujące w kontekście naszego artykułu badania nad zależnościami między zdarzeniami w sekwencjach zdarzeń ekonomiczno-historycznych (Pei-Chann i in., 2011).

1. Baza danych

W celu zastosowania metod ilościowych sporządziliśmy dwuwymiarową bazę danych, w której zostało umieszczonych 20 spraw operacyjnych prowadzonych lub nadzorowanych przez Wydział VI WUSW w Szczecinie w kontekście typu zarzutów, podejmowanych działań oraz ich skuteczności. Sprawy są scharakteryzowane za pomocą zbioru zmiennych jakościowych (kategorii). Zbiór kategorii opisujących działania funkcjonariuszy SB został stworzony na podstawie formalnych nazw czynności służbowych (każda sprawa została opisana za pomocą trzech wskazanych w jej przypadku kategorii czynności), terminologii zarzutów oraz określeń dla skutków działań zawartych w archiwaliach. Odrębnie (na podstawie interpretacji) dodaliśmy parametr „efekt”, który określiliśmy zmiennymi: „realny” (tam, gdzie w aktach zanotowano realne skutki podjętych działań, jak np. Poprawa kondycji gospodarczej przedsiębiorstwa), „kosmetyczny” (tam, gdzie dokonano konkretnych działań, jak chociażby zwolnień z pracy, lecz sytuacja się nie zmieniła), „formalny” (tam, gdzie działania ograniczały się do sprawozdawczości) lub „brak” (tam, gdzie funkcjonariusze przyznali się do braku jakichkolwiek efektów lub sprawę zawieszano).

Uzyskaną bazę danych przedstawia grafika 1.

2. Analiza rozkładu zmiennych w tabelach krzyżowych

Kolejnym działaniem była wstępna analiza ilościowych zależności między zmiennymi. W tym celu na podstawie powyższej bazy danych utworzyliśmy szereg tablic kontyngencji (tabel krzyżowych) umożliwiających zorientowanie się w możliwej korelacji między podejmowanymi działaniami a sukcesem bądź jego brakiem. Tabele krzyżowe zamieszczone na grafikach 2–5 pokazują brak wyraźnej korelacji między zmiennymi (rodzajami działań i efektami spraw).

kryterium	czynność1	czynność2	czynność3	tajnl_w.	efekt sądowy	efekt końcowy	zarzuty	zmiana kierownictwa	sukces
Kapusta	udokumentowanie sprawy	rozpoznanie	pozyskanie tw	2	0	formalny	nieprawidłowości gospodarcze	nie	nie
Elektrolit	rozpoznanie	rozpoznanie	wytypowanie sprawców	3	0	brak	sabotaż	nie	nie
Tucz	rozpoznanie	wytypowanie sprawców	udokumentowanie sprawy	1	0	brak	podpalenie	nie	nie
Sterta	pozyskanie tw	zmiana organizacji	rozpoznanie	0	0	brak	podpalenie	nie	nie
Zapas	pozyskanie tw	ksztaltowanie sytuacji operacyjno-politycznej	udokumentowanie sprawy	2	1	formalny	nieprawidłowości gospodarcze	tak	nie
Grupa	rozpoznanie	wzmożenie kontroli	udokumentowanie sprawy	2	0	realny	nieprawidłowości gospodarcze	tak	nie
Kapsel	rozpoznanie	zlikwidowanie nieprawidłowego zarządzania	uzdrowienie sytuacji finansowej	1	0	realny	nieprawidłowości gospodarcze	tak	tak
Kandydat	rozpoznanie	wytypowanie sprawców	udokumentowanie sprawy	3	0	realny	nieprawidłowości gospodarcze	tak	tak
Spadek	wytypowanie sprawców	zlikwidowanie nieprawidłowego zarządzania	wzmożenie kontroli	3	0	realny	nieprawidłowości gospodarcze	tak	tak
Eksport	pozyskanie tw	udokumentowanie sprawy	zmiana organizacji	6	0	formalny	nieprawidłowości gospodarcze	nie	tak
Mleko	ujawnianie negatywnych nastrojów	ochrona przed dywersją i sabotażem	likwidacja nieprawidłowości	9	0	brak	nieprawidłowości gospodarcze	nie	nie
Cukier	ochrona przed wroga działalnością	ochrona przed niegospodarnością	likwidacja nieprawidłowości	2	0	brak	nieprawidłowości gospodarcze	tak	nie
Komora	ochrona przed wroga działalnością	ochrona przed niegospodarnością	likwidacja nieprawidłowości	4	0	realny	nieprawidłowości gospodarcze	tak	tak
Tucznik	ujawnianie negatywnych nastrojów	ksztaltowanie sytuacji operacyjno-politycznej	likwidacja nieprawidłowości	7	0	realny	nieprawidłowości gospodarcze	nie	tak
Magazyn	ochrona przed wroga działalnością	ochrona przed niegospodarnością	likwidacja nieprawidłowości	1	0	brak	nieprawidłowości gospodarcze	nie	tak

Grafika 1. Baza danych

Źródło: opracowanie własne.

zmiana kierownictwa	nie	tak
	sukces	
nie	7	4
tak	5	4

Grafika 2. Tablica dwudzielna A

Źródło: opracowanie własne.

	sukces	nie	tak
	czynność1		
ochrona przed wrogą działalnością	3	4	
pozyskanie tw	2	1	
rozpoznanie	3	2	
udokumentowanie sprawy	1	0	
ujawnianie negatywnych nastrojów	2	1	
wytypowanie sprawców	0	1	

Grafika 3. Tablica dwudzielna B

Źródło: opracowanie własne.

	sukces	nie	tak
	czynność2		
kształtowanie sytuacji operacyjno-politycznej	1	1	
ochrona przed dywersją i sabotażem	1	2	
ochrona przed niegospodarnością	4	2	
rozpoznanie	2	0	
udokumentowanie sprawy	0	1	
wytypowanie sprawców	1	1	
wzmożenie kontroli	1	0	
zlikwidowanie nieprawidłowego zarządzania	0	2	
zmiana organizacji	1	0	

Grafika 4. Tablica dwudzielna C

Źródło: opracowanie własne.

	sukces	nie	tak
	czynność3		
kształtowanie sytuacji operacyjno-politycznej	1	0	
likwidacja nieprawidłowości	2	3	
ochrona przed dywersją i sabotażem	1	0	
ochrona przed niegospodarnością	0	2	
ochrona wymiany techniczno-ekonomicznej	1	0	
pozyskanie tw	1	0	
rozpoznanie	1	0	
udokumentowanie sprawy	3	1	
uzdrowienie sytuacji finansowej	0	1	
wytypowanie sprawców	1	0	
wzmożenie kontroli	0	1	
zmiana organizacji	0	1	

Grafika 5. Tablica dwudzielna D

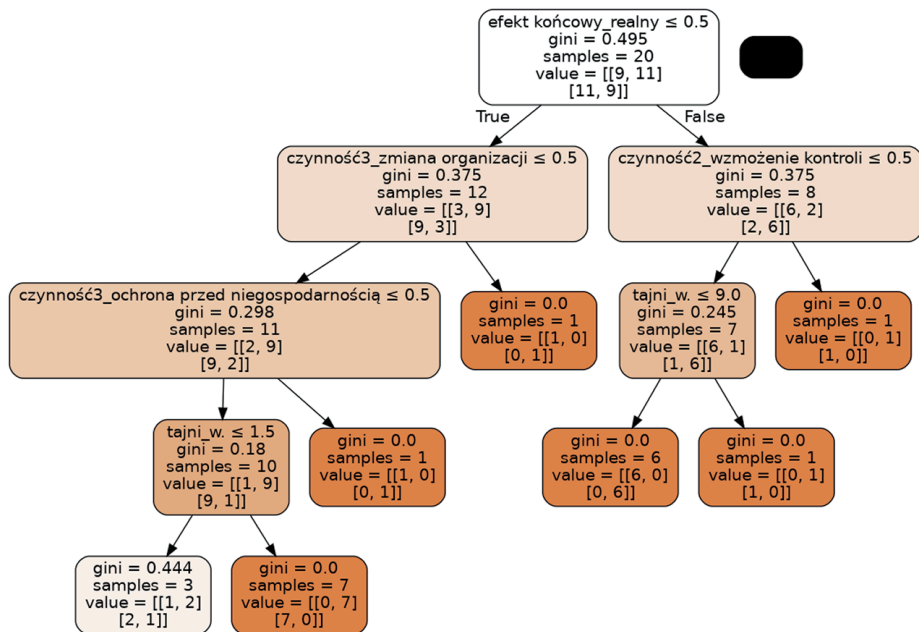
Źródło: opracowanie własne.

3. Zastosowanie algorytmu drzewa klasyfikacji do analizy funkcjonowania powiązań między elementami narracji źródłowej SB i działaniami potencjalnie podejmowanymi w praktyce

Algorytmy klasyfikacji i regresji są stosowane jako metody wnioskowania indukcyjnego i kategoryzacji (Jiuyong i in., 2016). Punktem wyjścia jest zbiór obserwacji (zmiennych niezależnych) na temat faktów szczegółowych, które można przypisać do określonych kategorii (zmiennych zależnych) – jako przynależność do określonych zbiorów nadrzędnych lub relacji przyczynowo-skutkowej. Działanie algorytmu polega na podziale zbioru danych na część treningową i testową. Algorytm, działając w części treningowej, wyszukuje parametry, na podstawie których zjawiska (zmiennie zależne) wiązane są zmiennymi niezależnymi. W kolejnym etapie działania zdolność łączenia zmiennych niezależnych z zależnymi jest sprawdzana na zbiorze testowym (Quinlan, 1986). Zależności między kategoriami są ukazywane w postaci ścieżek zależności tworzących drzewiastą strukturę danych – parametrem opisu stopni zależności jest współczynnik Ginniego, który jest miarą ujednociania (zaniku niepewności) zachodzącą w toku wyodrębniania kolejnych zależności między danymi (Suryakanthi, 2020). Algorytm ma zatem za zadanie wyodrębnienie takich cech obserwowanych zjawisk, które mają największy wpływ na ich grupowanie się (powstawanie zbiorów jednorodnych zjawisk) i relację z kategorią nadrzędną. W naszych badaniach w celu zaimplementowania algorytmu drzewa klasyfikacji wykorzystaliśmy moduł programistyczny dla obliczeń naukowych scikit-learn dla języka programistycznego Python. Dla naszych badań kategorią nadrzędną (zmienną zależną) była zmienna sukcesu.

Algorytm wytypował trzy zmienne (1 – kategorię „efekt końcowy_realny”, 2 – czynność „zmiana organizacji” oraz liczbę zwerbowanych tajnych współpracowników) jako mające pewne powiązanie z kategorią „sukces”. Kolory komórek („liści”) drzewa decyzyjnego (ich intensywność) oznaczają mniejszą (jaśniejsze) bądź większą (ciemniejsze) homogeniczność uzyskanego podziału i zarazem większą pewność korelacji. Przeprowadzone badanie ukazuje następujące zależności:

1. W pierwszej korelacji wskazano na powiązanie zmiennej „efekt realny” z kategorią „sukces”, co wydaje się zasadne, w aktach, w których nie wykazywano się żadnymi efektami, nie wykazywano również sukcesu.
2. W drugiej korelacji wskazano na większą zależność między działaniem „zmiana organizacji” a kategorią „sukces” niż w przypadku działania „ochrona wymiany techniczno-ekonomicznej” (w drzewie większa zależność ukazywana jest jako lewa gałąź), co pozwala przypuszczać, że zapis „zmiana organizacji” pojawiał się w sprawach, w których podjęto jakiegokolwiek realne

Grafika 6. Wizualizacja drzewa klasyfikacji i regresji

Źródło: opracowanie własne.

działania, natomiast pojęcie „ochrona wymiany techniczno-ekonomicznej” było urzędniczym pustosłowiem.

3. W trzeciej korelacji ukazuje się powiązanie zmiennej ilościowej (liczba powoływanych tajnych współpracowników) z kategorią „sukces”, przy czym korelacja jest negatywna – ukazuje powiązanie między sprawami o mniejszej liczbie współpracowników (średnio 1,5 na sprawę). Może to wskazywać na szkodliwość wywołaną werbowaniem dużej liczby współpracowników, co prawdopodobnie pogłębiało atmosferę nieufności w przedsiębiorstwie.

Wnioski: ocena działań SB w kontekście gospodarczym

Przeprowadzone badania potwierdzają hipotezę o niskiej skuteczności działań SB w zakresie ochrony gospodarki PRL. Kwerenda wprawdzie dotyczyła tylko jednego oddziału WUSW i krótkiego okresu jego działalności, niemniej obraz wynikający z przeprowadzonych analiz wskazuje na wysokie upolitycznienie

procedur – nakierowanych na wyszukiwanie wrogów państwa i przeciwników politycznych (opozycji) oraz pozyskiwanie konfidentów (zalecenie „z góry”), a nie wychwytywanie błędów w zarządzaniu przedsiębiorstwami. Paradoksalnie nie oznacza to, że poszczególnym funkcjonariuszom brakowało jakichkolwiek kompetencji w tym zakresie, lecz że opisy działań znajdujące się w aktach spraw nie świadczą o stosowaniu przemyślanych metod dostosowanych do potrzeb dotkniętych kłopotami przedsiębiorstw.

Wnioski: metody wspomagane komputerowo i „uczenia maszynowego” w analizie źródeł archiwalnych SB

Punktem wyjścia badań było sporządzenie bazy danych na podstawie interpretacji źródeł archiwalnych – powstała baza danych jest relatywnie mała (20 × 29), ilość danych pozwala jednak na przeprowadzenie badania wspomagającego wcześniejszą interpretację hermeneutyczną, w którym analiza ilościowa nie występuje samoistnie, lecz jest punktem odniesienia dla wcześniejszych badań opartych na metodyce jakościowej.

W naszym badaniu zastosowaliśmy dwa poziomy analizy ilościowej. Na poziomie pierwszym przeprowadziliśmy proste zestawienie częstotliwości współwystępowania poszczególnych kategorii zmiennych (tablica dwudzielna), którego wstępna analiza wskazała na niekonsekwentny charakter działań zadeklarowanych w aktach spraw jako przeprowadzone.

Finalnym testem było zastosowanie metody kwalifikowanej jako algorytm „uczenia maszynowego”, to znaczy „Drzewa Klasyfikacji”, za pomocą którego określono pewne zależności między kategoriami działań opisanych w aktach a sygnalizowanym efektem.

Bibliografia:

Źródła archiwalne IPN (Archiwum IPN, dalej AIPN):

AIPN, MSW, sygn. BU 01254/378, Zarządzenie nr 0068/84 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 30.11.1984 r.

AIPN, sygn. Sz 0012/375 t. 175, Protokół wybrakowania nieaktualnych dokumentów byłego Wydziału VI WUSW w Szczecinie z dnia 5.01.1990 r. w Szczecinie.

AIPN, sygn. Sz 0012/375 t. 175, Protokół z kontroli kompleksowej pracy Wydziału VI WUSW w Szczecinie, 8. Stan pracy z osobowymi źródłami informacji.

AIPN, sygn. Sz 0011/1639, Sprawa operacyjnego rozpracowania „Kapusta”.

- AIPN, sygn. Sz 0011/1560 t. 1–2, Sprawa operacyjnego sprawdzenia „Elektrolit”.
- AIPN, sygn. Sz 0011/1565, Sprawa operacyjnego sprawdzenia „Tucz”.
- AIPN, sygn. Sz 0011/1580, Sprawa operacyjnego sprawdzenia „Sterta”.
- AIPN, sygn. Sz 0011/1708, Sprawa operacyjnego sprawdzenia „Grupa”.
- AIPN, sygn. Sz 0011/1732, Sprawa operacyjnego sprawdzenia „Kapsel”.
- AIPN, sygn. Sz 0011/1872, Sprawa operacyjnego sprawdzenia „Spadek”.
- AIPN, sygn. Sz 0011/2020 t. 1–2, Sprawa obiektowa „Runo”.
- AIPN, sygn. Sz 0011/2029, Sprawa obiektowa „Kombinaty”.
- AIPN, sygn. Sz 0011/1998, Sprawa obiektowa „Komora”.
- AIPN, sygn. Sz 0011/1988, Sprawa obiektowa „Cukier”.

Literatura:

- Bereszyński, Z. (2020). Koleje pod specjalnym nadzorem. Służba Bezpieczeństwa jako instrument nadzoru państwowego nad koleją w latach 1957–1980, cz. 1 (1957–1975). *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, 75(1), 161–188.
- Brzechczyn, K. (2012). Problem wiarygodności teczek i opartej na nich narracji historycznej. Kilka uwag metodologicznych. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 20(2), 53–77.
- Dominiczak, H. (1997). *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*. Warszawa: Bellona.
- Franaszek, P. (2020). Ochrona infrastruktury gospodarczej KWK „Katowice” przez Służbę Bezpieczeństwa w latach 80. XX w. (ze szczególnym uwzględnieniem sprawy obiektowej o kryptonimie „Carbon”). *Prace Historyczne*, 147(3), 637–656.
- Guanglai, G., Xiangdong, S., Hongxi, W., Gong, Y. (2011). Classical Mongolian Words Recognition in Historical Document. Proceedings of the International Conference on Document Analysis and Recognition. *ICDAR*, 692–697. DOI: 10.1109/ICDAR.2011.145.
- Jiuyong, L., Saisai, M., Thuc, L., Lin, L., Jixue, L. (2016). Causal Decision Trees. *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering*, 29(2), 257–271. DOI: 10.1109/TKDE.2016.2619350.
- Kozłowski, T. (2019). *Koniec imperium MSW: transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989–1990*. Warszawa: Wydawnictwo IPN.
- Łoś, M., Zybortowicz, A. (2000). *Privatizing the Police-State*. London: Palgrave Macmillan.
- Madej, K. (2010). *Bezradność lub represja: władze wobec przestępczości gospodarczej w PRL (1956–1970)*. Warszawa: Wydawnictwo IPN.
- Mazur, P., Skorut, P. (2017). *Spółczesność przeciw państwu, państwo przeciw społeczeństwu. Bezpieczeństwo ustroju Polski Ludowej na wybranych przykładach z ziemi tarnowskiej*. Kraków: Attyka.
- Musiak, F. (2019). *Podręcznik bezpieki. Teoria pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa w świetle wydawnictw resortowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL (1970–1989)*. Kraków–Warszawa: Wydawnictwo IPN.
- Pei-Chann, Ch., Chin-Yuan, F., Jun-Lin, L. (2011). Trend Discovery in Financial Time Series Data Using a Case Based Fuzzy Decision Tree. *Expert Systems with Applications*, 38(5), 6070–6080.
- Quinlan, J. R. (1986). Induction of Decision Trees. *Machine Learning*, 1, 81–106.

- Ruzikowski, T. (oprac.). (2004). *Instrukcje pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa (1945–1989)*. Warszawa: Wydawnictwo IPN.
- Sikora, M. (2012). Służba Bezpieczeństwa wobec przekształceń ekonomicznych w Polsce 1980–1989. Przyczynek do badań nad ingerencją polskich służb specjalnych w gospodarkę. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 20(2), 359–410.
- Suryakanthi, T. (2020). Evaluating the Impact of GINI Index and Information Gain on Classification Using Decision Tree Classifier Algorithm. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 11(2), 612–619. DOI: 10.14569/IJACSA.2020.0110277.
- Zybertowicz, A. (2002). Demokracja jako fasada: przypadek III RP. W: E. Mokrzycki, A. Rychar, A. Zybertowicz (red.). *Utracona dynamika. O niedojrzałości polskiej demokracji* (ss. 173–214). Warszawa: IFiS PAN.